

Runor och runstenar i Salstatrakten

Uppland är Sveriges runstenstätaste landskap. Många av runstenarna finns i Salstatrakten. I denna artikel ges en kort introduktion till runor och runstenar. Utgångspunkten är en vacker runsten utanför Tensta kyrka.

Den som besöker Tensta kyrka lägger antagligen märke till den vackra resta stenen ett antal meter till höger om kyrkporten. En förklarande text finns på en liten informationsskylt alldeles invid: Torbjörn och Torsten och Styrbjörn läto resa stenen efter Torfast, sin fader. Öpir ristade. Det var alltså tre bröder som reste stenen efter sin döde far. Torbjörn, Torsten och Styrbjörn är namn som fortfarande används, men knappast faderns namn, Torfast. Vi känner också namnet på den mästare som biträdd av eventuella lärlingar och övriga medhjälpare formade de eleganta drakslingorna och ristade runorna. Hans namn (eller öknamn) var Öpir, ett av de stora namnen inom runkonsten.

Runstenen U 1036 vid Tensta kyrka

Den vikingatida svenskan går att förstå

Detta är runstensens text översatt till nutidssvenska. Om vi på 1050-talet hade varit med och hört texten läsas upp hade den på fornsvenska lytt ungefär så här: þorbiarn auk þorstain uk styrbiarn litu raisa stain eftiR þorfast faþur sin ypir risti. Här anger bokstaven þ det läsande th-ljud som fortfarande finns i engelskans father. Vi skulle tycka att det lät som en mycket egendomlig och ålderdomlig dialekt, men vi skulle antagligen ganska snart förstå vad de som stod runt runstenen sade och

efter några dagar skulle vi så smått kunna falla in i dialekten och göra oss förstådda. Det svenska språket har naturligtvis utvecklats mycket vad gäller grammatik, ordförråd och uttal under de snart 1000 år som har förflutit sedan stenen ristades. Ändå är runstenarnas svenska språk inte så avlägset vårt eget. På stenen finns två ord för och: uk och auk. Antagligen uttalades de lika, men eftersom det inte fanns någon riksläkare för skriftspråket på den tiden kunde stavningen variera något. Litu betyder naturligtvis läto, raisa resa o s v.

Runalfabetet

Texten på runstenarna är inte formad med det latinska alfabet som vi numera använder. I stället använde man sig av runor, ett teckensystem som antagligen utvecklades ur det latinska och möjligen även ur det grekiska alfabetet någon gång under de första århundradena efter Kristus. En de äldsta kända runinskrifterna funna i Sverige är ristad på en spjutspets från Moos, Stenkyrka socken på Gotland. Germanerna nere på kontinenten kom tidigt i kontakt med romarna och snappade upp skrivkonsten. Men de omformade skrivtecknen på olika sätt så att runorna bara avlägset liknar sina förebilder.

Runorna förekommer i flera varianter och har ändrats under århundradenas lopp. Först var den urnordiska runraden med 24 tecken. Spjutspetsen från Moos är ristad med denna. Dessa de äldsta runtecknen användes under perioden 200-800 e Kr. I början förekom de endast i Norden vilket antyder att de kan ha skapats här. Sambandet med det grekiska och romerska alfabetet skulle i så fall möjligen kunna förklaras med att det var män från nuvarande Danmark, Norge och Sverige som tjänstgjorde i den romerska armén och som utvecklade ett eget skriftspråk på basis av det som användes nere i romarriket.

De vikingatida runorna

Tecknen på runstenen utanför Tensta kyrka är emellertid ristade med de modernare vikingatida runorna. Denna runrad består endast av 16 tecken. Den utvecklades under 600- och 700-talen och kom så småningom helt att ersätta den urnordiska runraden.

Låt oss nu skriva upp det vikingatida runalfabetet, som efter den ordning i vilken de första sex tecknen förekommer i kallas för futharken:

ƿ	ᚱ	þ	ᚦ	ᚱ	ʀ
f	u	th	ã	r	k
*	ᚨ	ᚨ	ᚨ	ᚨ	ᚨ
h	n	i	a	s	
ᚠ	ᚸ	ʏ	ᚠ	ᚠ	
t	b	m	l	R	

Eftersom futharken bara består av 16 tecken måste några representera flera ljudvärden. Således kan t ex f-runan betyda f eller v, ã-runan nasalt a eller ä, k-runan betyda k eller g, i-

runan betyda i, j, e eller ä, t-runan betyda t eller d och b-runan betyda b eller p.

Läsaren känner säkert igen flera av runtecknen, t ex tecknen för f, r, i, t och b. Men i några av tecknen ser man med litet fantasi de latinska motsvarigheterna. Tecknet för u är ett upp-och-nedvänt u, tecknet för k saknar stapeln snett nedåt, tecknet för m saknar de båda vertikala strecken och har ett mittstreck i stället, medan slutligen tecknet för l är ett upp-och-nedvänt l. Likheten med det latinska alfabetet gör att när man har kommit över initialmotståndet så är det lätt att lära sig runorna.

Efter Torfast

Runorna användes oftast på träbrev

Runorna saknar till skillnad från de latinska bokstäverna ofta de runda formerna. I stället är runorna kantigt skrivna med sammanbindande raka segment. Jämför t ex vårt nutida B med det motsvarande runtecknet! Att man skrev runorna på detta sätt beror på att den normala användningen var inristning på trästycken. Skriver man i trä är det mycket lättare att göra raka linjer än böjda kurvor. Man skrev korta meddelanden för praktiska ändamål. Av naturliga skäl har dessa träbrev sällan bevarats. Ett exempel på när detta ändå har skett är det stora fyndet i den norska staden Bergen där både affärs- och kärleksbrev bevarats i leran. De runstenar vi idag ser återspeglar således inte den normala användningen av runor under vikingatiden.

Vid Tensta kyrka finns ytterligare två runstenar och det har funnits ännu en. Både i Tensta och i Lena socken finns ytterligare ett stort antal runstenar. När man en vacker sommardag färdas genom trakten kan man göra uppehåll vid de många runstenarna, beundra den vackra ornamentiken och läsa budskapet på skylten. Men man kan också ganska lätt

lära sig runtecknen och med litet fantasi tolka den fornsvenska som texten på stenen är skrivet på. Det är ofta ett rätt enahanda budskap, den och den lät resa stenen efter den och den. Men bakom den ofta ensidiga texten finns en spännande historia.

Runstenarna restes när kristendomen kom

De flesta runstenarna i Uppland är tillkomna på tiohundratalet, alltså under vikingatidens slutfas. Det var då som Uppland kristnades och många av stenarna bär vittne om detta genom sina kristna kors. Men namnen på stenarna är inte kristna, inte Per och Maria och Anna, utan de fornsvenska namnen som i någon mån fortfarande finns levande i vårt namnskick.

Det var vidare endast relativt rika människor som hade råd att bekosta runristningen. Det var ju experter, väl betalda konstnärer, som reste runt och högg stenarna. Fot, Visäte och Öpir känner vi till namnet på, men det fanns säkerligen flera andra.

Runstenar inmurade i kyrkor

Många stenar står inte kvar på ursprunglig plats. Men man har anledning att tro att de oftast restes vid allfarvägar. Stenen var ett monument som skulle ses av många. Att stenarna numera ofta står vid kyrkor beror på att de under tidig medeltid när kyrkorna började uppföras i sten inte sällan kom att muras in i kyrkväggen. Detta var inte av missaktning mot dem som hade rest stenen eller dem som stenen var rest efter. Snarare var det fråga om en ärebevisning, stenen blev en del av Guds hus. Just därför att en del runstenar murades in, ofta med texten vänd inåt, vet vi att de inte enbart var huggna, ursprungligen var de också målade i olika färger. De inmurade stenarnas texter skyddades mot väder och vind och på så sätt kom målningen att bevaras. På 1900-talet tog man sedan ut de inmurade runstenarna i samband med restaureringar. Stenen som restes över Torfast hade tidigare varit inmurad i Tensta kyrka så att endast delar av texten var synlig. År 1950 ställdes stenen upp på nuvarande plats och nu, många hundra år efter det att stenen restes, kan vi åter läsa hela det budskap som de tre bröderna formulerade och som Öpir ristade.

Claes-Henric Siven

Litteratur

En bra översikt av runornas användning och tillkomsthistoria samt om runforskningens utveckling återfinns i Lars Magnar Enoksen, *Runor*, Historiska media 1998.